

Ο Επίκουρος

Ο Χαράλαμπος Θεοδωρίδης αποφοίτησε από τη Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Κωνσταντινούπολη και από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου στην Αθήνα: στην τελευταία είχε δάσκαλο αγαπημένο τον επίσης Μικρασιάτη Μαργαρίτη Ευαγγελίδη, καθηγητή ιστορίας της φιλοσοφίας, που κι αυτός με τη σειρά του ήταν μαθητής και θαυμαστής του Έντουαρντ Τσέλλερ στο Βερολίνο. Φαίνεται ότι μαζί με την ομολογημένη αγάπη και εκτίμηση για τον δάσκαλο Ευαγγελίδη τού δημιουργήθηκε και η αγάπη για την αρχαία φιλοσοφία: αυτού συνηγορεί και η μετάφραση που εκπόνησε της *Ιστορίας της Ελληνικής Φιλοσοφίας των Τσέλλερ-Νέστλε*, την οποία πρώτος ο Ευαγγελίδης είχε μεταφράσει στα ελληνικά το 1886. Στον Πρόλογο της δικής του μετάφρασης (πρώτη έκδοση 1942) ο Θεοδωρίδης ομολογεί ότι «η μετάφραση εκείνη (του Ευαγγελίδη) στάθηκε για τον τόπο μας και για πολλές γενιές ο μοναδικός φερέγγυος οδηγός στη μεγάλη υπόθεση της αρχαίας φιλοσοφίας»: παρ' όλ' αυτά τη θεωρούσε «βαρύ άγνωσμα για κείνους που τους έλειπε κάθε προπαρασκευή». Στον ίδιο αυτό πρόλογο αναφέρει διάφορα ενδιαφέροντα σχετικά με τη μέθοδο μελέτης και ερμηνείας της ιστορίας της φιλοσοφίας, εξηγεί ότι οι συγκεκριμένοι Γερμανοί συγγραφείς είναι εγγεληνοί που σε γενικές γραμμές πιστεύουν στην αυτοτέλεια της εξέλιξης των ιδεών, ενώ ο ίδιος τις συνδέει με τα κοινωνικά και ιστορικά δρώμενα, λέει επί λέξει: «Ο Τσέλλερ είναι από τη γενεά των αξιόλογων ιστορικών της φιλοσοφίας που ξεκίνησαν από τον Χέγκελ. Αυτός όμως το φόρτο της εγγεληνής φιλοσοφίας της ιστορίας τον ξαλάφρωσε σ' έναν αθώο και γόνιμο θετικισμό, πως δηλαδή οι φιλοσοφικές δοξασίες έχουν αντικειμενική ζωή και πως τη γένεση κι ανάπτυξή τους τη χρωστούν στην αλληλοεξάρτηση κι αλληλοεπίδρασή τους. Ο Νέστλε», συνεχίζει ο Θεοδωρίδης, «μένει πιστός στην άποψη αυτή που τη διατυπώνει με τ' ακόλουθα απλά λόγια: η ιστορία της φιλοσοφίας έχει τους ιδιαίτερους της νόμους, γιατί οι προσπάθειες των φιλοσόφων να λύσουν το κοσμικό πρόβλημα δεν παρουσιά-

ζουν εξωτερική και λίγο-πολύ τυχαία αλληλουχία, παρά το ένα πρόβλημα φυτρώνει από το άλλο μ' εσωτερική αναγκαιότητα, το ένα σύστημα σέρνει το άλλο πίσω του σαν προκοπή ή σαν συμπλήρωση, σαν αντίφαση ή σαν αντίθεση... προσπαθεί (ο Νέστλε) να συμπληρώσει (την *Ιστορία της Φιλοσοφίας του Τσέλλερ*) με τις προσφατότερες τάσεις που εξαρτούν τις ιδεολογίες από κοινωνικές συνθήκες κι αλλαγές σε άλλες περιοχές της πνευματικής ζωής, απόψεις που ασφαλίζουν στα πορίσματα το λιγότερο κάποιαν ουδετερότητα και διαφάνεια».¹

Αν στη μετάφραση –όπου βέβαια ήταν υποχρεωμένος– ανέχεται τέτοιες απόψεις εκ μέρους των συγγραφέων «που ασφαλίζουν... κάποιαν ουδετερότητα και διαφάνεια» δεν την υιοθετεί με κανένα τρόπο στο δικό του βιβλίο για τον Επίκουρο· εκεί ξετυλίγει αποκλειστικά τη δική του μέθοδο και ιδεολογία και γίνεται κάθε άλλο παρά «ουδέτερος».

Όμως αρκετά χρόνια πριν καταπιαστεί με το βιβλίο «φλέρταρε» με τις ιδέες του Επίκουρου· το 1941 είχε δημοσιεύσει ένα άρθρο σχετικό με τη φιλοσοφία του: «Η φιλοσοφική διάθεση στην επιγραφή των Οινόανδων», στο περιοδικό *Αρχείο του θρακικού λαογραφικού και γλωσσικού θησαυρού*² σε τεύχος αφιερωμένο στον Θρακιώτη αρχαιολόγο Χρήστο Τσουντα, αγαπημένο του δάσκαλο, στον οποίο είχε αφιερώσει νωρίτερα και την *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*.

Η επιγραφή στα Οινόανδα πιστεύεται πως χαράχτηκε γύρω στον 2ο μ.Χ. αι. από τον Διογένη Οινόανδέα, προφανώς δάσκαλο φιλοσοφίας, οπαδό και θαυμαστή του Επίκουρου· αποτελεί «ένα υπερφυσικών διαστάσεων βιβλίο στη μέση της αγοράς, ανοιχτό για τον καθένα... το μεγαλύτερο graffiti του κόσμου» κατά την έκφραση του Γιάννη Αβραμίδη. Τα Οινόανδα είναι ελληνική πόλη στη Νοτιοδυτική Μ. Ασία, στη νοητή κατακόρυφη γραμμή βόρεια από το Καστελόριζο· η επιγραφή είναι χαραγμένη πάνω στον τεράστιο τοίχο μιας στοάς, χτισμένης από ογκόλιθους, στο κέντρο της πόλης· αποτελούσε έκθεση της φιλοσοφίας και των ιδεών του Επίκουρου, ώστε αυτές να διαβάζονται απ' όλο τον κόσμο και να διαδίδονται εσαεί! Ο Θεοδωρίδης συγκινήθηκε πολύ από την ιστορία της επιγραφής και του Διογένη που με τόση θέρμη και αφιλοκέρδεια ήθελε να βοηθήσει τους συνανθρώπους του, σύγχρονους και μεταγενέστερους, να απαλλαγούν από φόβους και πάθη μελετώντας και αφομοιώνοντας τη φιλοσοφία του Επίκουρου. Στο παλιό αυτό άρθρο που ανατυπώθηκε μπορεί κανείς να διακρίνει όλα τα χαρακτηριστικά της ζωντανής, τολμηρής και ανατρεπτικής σκέψης και έκφρασης του Θεοδωρίδη που θα βρούμε αργότερα στο εκτεταμένο του έργο· ένα μικρό παράδειγμα: «Ο Πλούταρχος [...] έγραψε εναντίον ενός βιβλίου του (επικουρικού) Κολώτη, με τέτοιο ιερό πάθος σαν να ήταν συνάδερφός του στο Πανεπιστήμιο...»!

Και τώρα το μεγάλο βιβλίο για τον Επίκουρο που αποτέλεσε έργο ζωής για τον Θεοδωρίδη, αφού του πήρε πάνω από μια δωδεκαετία για να ολοκληρωθεί· αποτε-

λείται από εισαγωγή και έξι μεγάλα κεφάλαια που τα ονομάζει βιβλία. Η εισαγωγή έχει τίτλο *Το θέμα* (σ. 1-8)· σ' αυτήν προσπαθεί να περιγράψει τα κύρια χαρακτηριστικά του ελληνικού κόσμου και πολιτισμού στην Αρχαιότητα, ενώ παραδέχεται ότι η αντιδιαστολή «ελληνικό»-«μη ελληνικό» («χρησίμεψ[ε] σαν κεντρικό σημείο της μελέτης») του. Μεταξύ των άλλων διαβάζουμε: «Η ελληνική παιδεία είναι στην ουσία δημοκρατική, ρασιοναλιστική κι εδωκοσμική», κι αμέσως μετά: «δήμος και ελληνικό... σημαίνουν το ίδιο», και παρακάτω «η λέξη πολιτισμός έρχεται από τη λέξη πόλη...» και εννοεί την αρχαία πόλη βέβαια. Μπορεί να ακούγονται λίγο αξιωματικά αυτές οι φράσεις, αλλά υποστηρίζονται και τεκμηριώνονται σε όλο το βιβλίο, το οποίο αποτελεί έναν ύμνο στην «ελληνικότητα»: στο επόμενο κεφάλαιο π.χ. ακούμε: «Οι δημιουργοί... αυτοί που δούλευαν για το δήμο, μαραγκοί, σιδεράδες, κανατάδες, τσαγκαράδες..., αποχτούν οντότητα επειδή ζητιέται κι αποφέρει η τέχνη τους»· τονίζει δηλαδή –κάτι που έχει ξεχαστεί– ότι οι αρχαίοι «δημιουργοί», όπως λέει και η λέξη, δούλευαν για το «δήμο», που σημαίνει για τον λαό κι όχι για κάποιον αφέντη ή μαικήνα, κι αυτό είναι πράγματι καθαρά ελληνικό δημιούργημα.

Ήδη λοιπόν εξ αρχής αναδεικνύεται μέγας ελληνολάτρης και αρχαιολάτρης, μόνο που δίνει μια δική του σημασία στην έννοια του ελληνικού, ό,τι δεν του ταιριάζει το παραμερίζει ως μη ελληνικό – αυτό ισχύει και για πολλούς άλλους φιλοσοφούντες και μη, Έλληνες και μη. Επίσης αναδεικνύεται λάτρης της αρχαίας Αθήνας, την οποία ταυτίζει με την έννοια της δημοκρατίας· έχει απόλυτο δίκιο βέβαια, απλώς ξεχνάει ή μάλλον παραθεωρεί κάποιες σκοτεινές γωνιές της αθηναϊκής δημοκρατίας...

Στη συνέχεια της εισαγωγής προσπαθεί να δώσει μια εικόνα «του σχεδίου και της διάρθρωσης του βιβλίου» και προπαντός να δώσει το στίγμα της σκέψης και των απόψεών του, τονίζοντας τη διάκριση «ιδεαλισμού», που αντιπροσωπεύεται από τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη, τους Στωικούς, τους Σκεπτικούς, και «υλισμού», που αντιπροσωπεύεται απ' τον Επίκουρο και τους Επικούρειους.

Ακολουθούν τα έξι «βιβλία», όπως τα λέει, δηλαδή μεγάλα κεφάλαια. Στο πρώτο βάζει ως τίτλο τον τίτλο του ποιήματος του Λουκρήτιου –του γνωστότερου Ρωμαίου οπαδού του Επίκουρου– *De rerum natura* και μιλάει για τη θαυμαστή («βλάστηση» και «άνθιση») του ελληνικού λαού και του ελληνικού πολιτισμού. Στις σελίδες του κεφαλαίου αυτού παρακολουθεί κανείς ένα πολύ σύντομο σχέδιο της προσωκρατικής σκέψης, της σοφιστικής διάνοησης και όλων των μορφών της αρχαίας ποίησης που αναπτύχθηκαν παράλληλα. Όλ' αυτά τα συνδέει με τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις, την κατάργηση της βασιλείας και της «γαιοχτημονικής αριστοκρατίας», την επικράτηση του Δήμου και τη δημιουργία της πόλης, που όπως ακούμε «γεννήθηκε από την ανάγκη της συναλλαγής, από την αγορά που

συνήθως γινόταν στα πόδια οχυρωμένου λόφου...». Τα συνδέει και με τις αλλαγές στην οικονομία και τις παραγωγικές σχέσεις, τονίζοντας ότι «ένα μέρος από τους κατοίκους έσπασε τους φράχτες της αγροτικής ζωής και προχώρησε σε άλλους τύπους βιοπορισμού... στην τόλμη τους ξανοίχτηκε η θάλασσα... το περιφρονημένο στον Όμηρο εμπόριο παίρνει τιμή... στον Ισκίο των ναών της Αρτέμιδας στην Έφεσο ριζώνουν οι τραπεζίτες...» (σ. 14 κ.ε.). Στη συνέχεια περιγράφει την κάμψη της Δημοκρατίας και συνακόλουθα τις αλλαγές που παρατηρούμε στη διανόηση: «Αντίλαλο από τις ολιγαρχικές θεωρίες έχουμε στη διδασκαλία του Σωκράτη, στην κωμωδία ιδιαίτερα του Αριστοφάνη...» Για τον Πλάτωνα διατυπώνει βαθιά διαφωνία αλλά και κατανόηση: «Ο Πλάτων ταραχτηκε από τα εγκλήματα των άλλοτε ομοϊδεατών και συγγενών του και θέλησε να χωρίσει τις ευθύνες του. Γέρος πια έγραψε την ονομαστή Έβδομη Επιστολή: στα νιάτα μου πίστεψα πως αν έπεφτε η δημοκρατία και την αρχή την έπαιρναν οι ομοϊδεάτες μου θα έφερναν την ιδανική πολιτεία. Μα η κατατρεγμένη δημοκρατία αποδείχτηκε χρυσάφι μπρος σ' εκείνο που έφτιαζαν ο Κριτίας κι η συντροφιά του...» (σ. 75 κ.ε.).

Το δεύτερο κεφάλαιο έχει τίτλο *Διανοητική μόρφωση του Επίκουρου* και αρχίζει με τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες που διαμόρφωσαν το κλίμα της εποχής του. Η εποχή στην οποία ανδρώθηκε και έζησε ο Επίκουρος (341-270 π.Χ.) ήταν η εποχή της Μακεδονοκρατίας, εποχή έκπτωσης της δημοκρατίας και εκφυλισμού της γνήσια ελληνικής διανόησης κατά τη γνώμη του Θεοδωρίδη· είναι χαρακτηριστική και καίρια μια εισαγωγική φράση του: «Η αποσύνθεση της πολιτείας αφείρεσε το στέρεο έδαφος από τα πόδια του λόγιου και του καλλιτέχνη, τον έκανε να χάνει όλο και περισσότερο τα νερά του και να πάρει την περιθωριακή ή παρασιτική θέση που την κρατάει ίσαμε σήμερα...» Περιγράφει με μελανά χρώματα τους πολέμους των Μακεδόνων για την κατάκτηση της Ελλάδας και τις καταστροφές που αυτοί έφεραν, χαρακτηρίζοντας π.χ. την παραγγελία τους κατά την καταστροφή της Θήβας («Πινδάρου του μουσοποιού την στέγην μη καίετε») ως «δείγμα της πιο αποκρουστικής υποκρισίας» ή ως «μυθοπλαστικό παραμιλητό ξεπεσμένων καλαμαράδων...». Παρακάτω, με αφορμή τον Αλέξανδρο και τις εκστρατείες του διαβάζουμε: «Τ' αποσπάσματα (στρατιωτών) που είχε πάρει από τις πόλεις, για να δώσει πανελλήνιο χαρακτήρα στην εκστρατεία (της Ασίας) όπως γράφουν λόγιοι του γλυκού νερού, τα είχε για ομήρους, μην τύχει και τού φτιάξουν καμιά δουλιά στην απουσία του!» Είναι εμπαθής, πράγματι, το αντιμακεδονικό του μένος θυμίζει τον αρχαίο ρήτορα Δημοσθένη που ρωτούσε διαρκώς αν πέθανε ο Φίλιππος, αλλά ο λόγος του είναι τόσο ζωντανός και χυμώδης...

Συνεχίζει με την περιγραφή της εποχής των διαδόχων, που της χρεώνει τον στραγγαλισμό της δημοκρατίας και ιδιαίτερα τον στραγγαλισμό της δημοκρατικής

Αθήνας· εξιστορεί διά μακρών την υποτέλεια και τα επακόλουθα της υποτέλειας στα ιδεολογικά ρεύματα και στη λογιουσύνη της εποχής.

Στο τρίτο κεφάλαιο ο Θεοδωρίδης διηγείται την *Ιστορία της σχολής* του Επίκουρου με βάση τον Διογένη Λαέρτιο, τον Πλούταρχο και άλλους συγγραφείς ή και τα παπυρικά σπαράγματα από το Ερκουλάνο της Ιταλίας. Με γλαφυρότητα και ζωντάνια μας μεταφέρει το κλίμα της κάθε εποχής και του κάθε τόπου δίνοντας λεπτομέρειες της καθημερινότητας· αναφέρεται στους διαδόχους του Επίκουρου και ιδιαίτερα στους σχολάρχες, τους ονοματίζει, παραθέτει ό,τι πληροφορίες σώζονται γι' αυτούς και σχολιάζει τις ιδέες τους. Ενδεικτικό της ερευνητικής του εντιμότητας είναι ένα σχόλιό του με αφορμή τον Φιλόδημο, γνωστό από τους παπύρους του Ερκουλάνου επικουρικό συγγραφέα, που «μια σειρά επιγράμματά του... αισθησιακά και άσεμνα» βρίσκονται στην *Παλατινή Ανθολογία* και «έρχονται σε αντίθεση με τη ριζική καταδίκη κάθε συμποτικού κι ερωτικού από το φιλόσοφο... η προσπάθεια που έκανα», δηλώνει ο Θ., «παλαιότερα να βρω τη σχέση των στίχων με τις φιλοσοφικές του αντιλήψεις δεν έφτασε σε αποτέλεσμα» (σ. 160-61).

Περιγράφει τους τροφίμους της σχολής του Κήπου και τονίζει την ελεύθερη πρόσβαση σ' αυτήν των γυναικών –αναφέρει ονόματά τους: Λεόντιον, Ερώτιον, Ηδεία κ.ά.– και των δούλων –Μυς– και παρατηρεί πως στη σχολή του Επίκουρου άνθιζε ο ετεροφυλόφιλος έρωτας που ο ίδιος τον συνδέει με δημοκρατικές στάσεις ζωής, ενώ αντίθετα τον ομοφυλόφιλο με αριστοκρατικές.

Αναφέρεται διεξοδικά στους εκτός Ελλάδας επικούρειους και την επίδραση που αυτοί άσκησαν στις χώρες τους, χώρες της Ανατολικής Μεσογείου. Ιδιαίτερα και σε μεγαλύτερη έκταση μιλάει για τον επικουρισμό της Ρώμης και τις συνθήκες που τον ευνόησαν· μιλάει για τους εκπροσώπους του και τον πολύ γνωστό Ρωμαίο ποιητή Τίτο Λουκρήτιο Κάρο· περιγράφει το μεγάλο και περίφημο ποίημά του *De reipub. natura* που συγκεφαλαιώνει σε έξι ραψωδίες όλη την επικουρική θεωρία και που «είναι το μόνο επικουρικό σύγγραμμα που σώθηκε ακέραιο κι είχε μεγάλη βαρύτητα στη διανοητική ιστορία του ανθρώπου» γιατί «απ' αυτό, καθώς μάλιστα είχαν γραμμένο στα λατινικά, ιδεάστηκε η Δύση...» (σ. 174).

Στους φίλους της σχολής και οπαδούς του Επίκουρου μετράει και τον γνωστό σατυρικό –και όχι μόνο– συγγραφέα του 2ου μ.Χ. αιώνα Λουκιανό, μια φράση του οποίου, από φιλικό του γράμμα προς τον Κέλσο, έβαλε ο Θεοδωρίδης ως προμετωπίδα στην αρχή του βιβλίου: «ταύτα, ω Κέλσε... γράψαι ηξίωσα... Επικούρω τιμωρών ανδρί... ιερών και θεσπεσίω». Επίσης στους οπαδούς του Επίκουρου μετράει τον Διογένη Λαέρτιο, έναν συγγραφέα του 2/3ου μ.Χ. αιώνα που το έργο του *Βίοι Φιλοσόφων* αποτελεί πολύτιμη πηγή για όλους τους αρχαίους φιλοσόφους· ο Λαέρτιος αφιερώνει πάρα πολλές σελίδες στον Επίκουρο, τις περισσότε-

ρες παρά σε οποιονδήποτε άλλο φιλόσοφο, δείγμα της εκτίμησης που έτρεφε γι' αυτόν.

Αναφέρεται και στους εχθρούς του, που τον κατηγορούσαν για διάφορα και κυρίως για «απαιδευσία»: ο Τίμων Φλιάσιος π.χ. διαβάζουμε ότι χαρακτηρίζει τον Επίκουρο «ύστατο... φυσικών» (από το υς = γουρούνι) και «κύντατο» (από το κύων = σκύλος) (σ. 191). Ο Διογένης Λαέρτιος μας μιλάει για όλ' αυτά στον λεγόμενο «ψόγο» του Επίκουρου, απ' όπου άντλησαν όλοι οι μεταγενέστεροι συγγραφείς, ο Σέξτος Εμπειρικός, ο Αθήναιος και άλλοι, ενώ ο Κικέρων τα μετέφρασε στα λατινικά. Φτάνει ως τους χριστιανούς ο Θεοδωρίδης, για τους οποίους ο Επίκουρος ήταν μαύρο πρόβατο και λόγω της παρεξηγημένης έννοιας της ηδονής αλλά και λόγω της «απρονοησίας» των θεών, την οποία πίστευε και διακήρυτε.

Συνεχίζοντας την ιστορία του επικουρισμού αναφέρεται και στη νεότερη σχετική έρευνα, η οποία, κατά τον Θεοδωρίδη, παρακολουθώντας την πορεία της αστικής Ευρώπης άργησε ν' αναγνωρίσει την αξία και την ποιότητα του επικουρισμού: παρεμβάλλει απόψεις ερευνητών και μιλάει για τους τρόπους που σώθηκαν ή δεν σώθηκαν τα έργα του Επίκουρου και των Επικουρείων: φτάνει ως τις μέρες του περιγράφοντας πια όχι την ιστορία του επικουρισμού αλλά την ιστορία της έρευνας για τον επικουρισμό. Παραθέτει τις πηγές και τις εκδόσεις αποσπασμάτων και παπυρικών σπαραγμάτων, καθώς και βιβλιογραφία.

Στο τέταρτο κεφάλαιο με τίτλο *Η Φιλοσοφία του Επίκουρου* περιγράφει, αναλύει και σχολιάζει τις φιλοσοφικές ιδέες του για όλα τα θέματα εκτός από τη φυσική, στην οποία αφιερώνει το πέμπτο κεφάλαιο του βιβλίου. Ο Επίκουρος θεωρεί τη φιλοσοφία «υπηρετική της ζωής... με μοναδικό σκοπό... να φέρει τη γαλήνη και την ευτυχία» – να θυμηθούμε ότι στο Μεσαίωνα τη θεωρούσαν υπηρετική της θεολογίας (ancilla theologiae): θεωρεί «μάταιη μάθηση, ανώφελος λεπτολογίες της διαλεκτικής, καπνίλες της μεταφυσικής τα εγκύκλια μαθήματα με το σχολαστικό τύπο που πήραν», καθώς και «τα μαθηματικά σαν αυτοσκοπό... με τη μονομέρεια που δίνουν στον ειδικό...». Όλ' αυτά και άλλα έγιναν αφορμή να παρεξηγηθεί και να κατηγορηθεί: «Καταφρονούσε τα Μαθηματικά γιατί ο ίδιος δεν τα κατάφερε. Ζήλευε τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη γιατί ήταν γερά πεταλωμένοι σ' αυτά...», αναφέρει ο Σέξτος Εμπειρικός. Μέχρι και οι πατέρες της Εκκλησίας ύστερα από μερικούς αιώνες τα ίδια τον κατηγορούσαν: «Μίλησε με αυθάδεια για τη Γεωμετρία, επειδή, υποθέτω, τίποτε δεν καταλάβαινε απ' αυτή... λέει ο άγιος Αυγουστίνος» (σ. 221 κ.ε.).

Ο Θεοδωρίδης δίνει μεγάλη έκταση στην ανάπτυξη της έννοιας της ηδονής: διευκρινίζει πόσο παρερμηνευμένη –ηθελημένα ή αθέλητα– είναι από τους περισσοτέρους και τονίζει πως η ηδονή δεν νοείται με τη σημερινή έννοια της απόλαυσης

και πως για τον Επίκουρο η ηδονή καθαγιάζεται χάριν «της γαλήνης της ψυχής» η οποία είναι το επιθυμητό «τέλος», πως η ηδονή στην κυριολεξία σημαίνει την ευχάριστη κατάσταση που μας συμβαίνει όταν είμαστε απαλλαγμένοι από σωματικό πόνο και από ψυχική ταραχή: ηδονή είναι «το μήτε αλγείν κατά το σώμα μήτε ταραττεσθαι κατά ψυχήν».³ Υποστηρίζει ο Θεοδωρίδης πως αυτή η έννοια της ηδονής ως λύτρωσης μπορεί να μας φέρει «στα σύνορα της διαλεχτικής ηθικής... με τη διαφορά που οι επικούριοι τη λύτρωση τη ζήτησαν στη φυγή και στο κλείσιμο μέσα στους τοίχους του Κήπου, ενώ η διαλεχτική θέλει να την επιτύχει με τη δράση...» – αλήθεια, είναι μικρή η διαφορά αυτή; Αναφέρει και τον Δημόκριτο ως πρόγονο της σχετικής θεωρίας, γιατί με τη δημοκρίτεια έννοια της «ευθυμίας» και των συναφών εννοούσε κι αυτός την «αταραξία», δηλαδή τη γαλήνη της ψυχής.

Αναλύει στη συνέχεια την έννοια του πόνου και του θανάτου: τα επιχειρήματά του εναντίον του φόβου του θανάτου είναι περισσότερο γνωστά και διαδεδομένα σ' όλους τους διαφωτισμένους άθεους: με το θάνατο δεν «αισθανόμαστε», άρα δεν υποφέρουμε, δεν υπάρχει μέλλουσα ζωή, άρα δεν έχουμε να φοβόμαστε τιμωρίες και βασανιστήρια: τα επιχειρήματά του, όμως, ενάντια στο φόβο του πόνου και της αρρώστιας είναι λιγότερο γνωστά και περισσότερο ενδιαφέροντα: ο οξύς πόνος δεν κρατάει πολύ, υποστηρίζει ο Επίκουρος, φέρνει γρήγορα το τέλος, ενώ ο πόνος που κρατάει πολύ, ο χρόνιος πόνος δεν έχει μεγάλη ένταση και είναι υποφερτός, γι' αυτό ούτε τον έναν ούτε τον άλλον πρέπει να φοβόμαστε (σ. 240) – πρωτότυπη μα την αλήθεια παρηγοριά.

Έκταση δίνει όπως είναι φυσικό και στην άποψη του «ιάθε βιώσας» που αντιπροσωπεύει λίγο-πολύ την πολιτική θεωρία των Επικουρείων: λογικά θα έπρεπε να μην επιδοκιμάζεται από έναν μαρξιστή, γιατί το «ιάθε βιώσας» κάθε άλλο παρά ως επαναστατικό και ριζοσπαστικό μανιφέστο ακούγεται, αντίθετα θα μπορούσε κάποιος να το χαρακτηρίσει «απολιτικό» και «αντιδραστικό», αφού εξυπακούεται την πολιτική απραξία και την ήσυχη διαβίωση. Εξηγεί, όμως, ο Θεοδωρίδης ότι σύμφωνα με τον Επίκουρο «όπως... κατάντησε... η πολιτεία είναι ξεπεσμός και θλίψη, κάτι που νοιώθουμε κι εμείς σήμερα. Δίπλα στους χυδαίους και τους απατεώνες που ανεβαίνουν δεν έχουν θέση οι λεπτότεροι κι ευγενικότεροι. Αν θες να σώσεις τη γαλήνη και μαζί τον ανθρωπισμό σου, στάσου μακριά. Κάνε τη δική σου την πολιτεία, που να σου δίνει όσα η επίσημη δεν μπορεί να δώσει» (σ. 242). Και αμέσως παρακάτω υποστηρίζει ότι «το απόφθεγμα παρανοήθηκε και γέννησε σκάνδαλο» – αλλά κάπως έτσι δεν το κατάλαβαν και οι σύγχρονοί του και οι νεότεροι;

Στη συνέχεια περιγράφει την κριτική του Επίκουρου και των Επικουρείων στην ιδεαλιστική φιλοσοφία: «Οι επικούριοι μυρίζονται τον ιδεαλισμό μ' όποια μορφή κι όποια δόση κι αν παρουσιάζεται, τον κυνηγούν ως τους τελευταίους κρυψώνες του, τον ξεσκεπάζουν και τον καταγγέλλουν με την ίδια επιμονή που το κάνει κι η νεότερη

διαλεκτική». Επιχειρεί να ανασυνθέσει τη χαμένη κριτική του (επικουρικού) Κολώτη προς τους αρχαίους «ιδεαλιστές» από την απάντηση που δίνει ο Πλούταρχος στο έργο του *Προς Κολώτην* σ' αυτήν κρίνονταν και κατακρίνονταν όλοι οι αρχαίοι φιλόσοφοι χωρίς να εξαιρείται ούτε ο Δημόκριτος που αποτελεί, κατά κοινή ομολογία, πρότυπο και προάγγελο του Επίκουρου και του επικουρισμού. Αναφέρεται και σε πολλά άλλα θέματα που τα θεωρεί αξιομνημόνευτα, στο θέμα των τεχνών, καλών και μη, στο θέμα της φιλίας, στα αφροδίσια, στο θέμα γυναίκα, στο θέμα σκλάβοι.

Στο πέμπτο κεφάλαιο με τίτλο *Η Φυσική* ασχολείται με τη φυσική φιλοσοφία του Επίκουρου και του επικουρισμού· είναι το θέμα που κατεχοχόν ελκύει έναν υλιστή – να θυμηθούμε ότι και ο Μαρξ είχε ασχοληθεί και μάλιστα στη διδακτορική διατριβή του με τη «διαφορά της δημοκρίτειας από την επικούρεια φυσική φιλοσοφία». Ο Θεοδωρίδης περιγράφει πρώτα την επικουρική θεωρία της γνώσης, όπου ο Επίκουρος εκφράζεται καθαρά υλιστικά: μοναδική πηγή γνώσης είναι οι αισθήσεις μας, μόνο στις αισθήσεις μπορούμε να βασιζόμαστε, όλα τα άλλα είναι ιδεαλιστικές φλυαρίες. Αρνείται τους σωκρατικούς ορισμούς αλλά και τις αριστοτελικές αρχές, ακόμη και την αρχή της αντίφασης. Περίπου αρνείται ολόκληρο τον κλάδο της λογικής, καθώς και άλλες αγαπημένες μαθήσεις των ιδεαλιστών, όπως την αριθμητική, τη γεωμετρία, την αστρονομία και δέχεται μόνο δύο φιλοσοφικούς κλάδους, τη φυσική και την ηθική. Βέβαια η φυσική του έχει ως εισαγωγή την «Κανονική» ή «Περί Κριτηρίου», θέμα που είχε αποτελέσει ξεχωριστό έργο του με τον τίτλο *Κανών*. Δέχεται ο Επίκουρος την απόλυτη εγκυρότητα της μαρτυρίας των αισθήσεων: «Μηδέποτε ψευδομένης της αισθήσεως», και επί τη βάση αυτών τον παραπέρα σχηματισμό παραστάσεων και εννοιών, μάλιστα χωρίς την επέμβαση ή βοήθεια του λογικού: «πάσα γαρ αίσθησις άλογός εστι και μνήμης ουδεμιάς δεκτική» (σ. 295-97). Παραμένει πιστός στη βασική ιδέα της φιλοσοφίας του, πως «η επιστήμη όπως κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα σκοπό έχει τη γαλήνη της ψυχής και συνέπειά της την ευτυχία»· για να εξασφαλιστεί, όμως, η γαλήνη και η ευτυχία προϋποτίθεται «να ξέρουμε την πραγματική φύση του κόσμου και τις αιτίες των φαινομένων», ώστε να απαλλαγούμε από το φόβο που αυτά προκαλούν· επιδίδεται λοιπόν στην εξιχνίαση της πραγματικής φύσης του κόσμου και υιοθετεί ως προς αυτό την «ατομική θεωρία» του Δημόκριτου με διάφορες αποκλίσεις.

Ο Θεοδωρίδης δεν ασχολείται ιδιαίτερα ούτε με τη δημοκρίτεια θεωρία ούτε με τις διαφορές της επικούρειας από τη δημοκρίτεια, λέγοντας ότι «στο σχέδιο του βιβλίου μου δεν είναι να εκθέσω... την ατομική θεωρία... ούτε να δείξω τις διαφορές... του Δημόκριτου και Επίκουρου και να ξαναπιάσω ζητήματα, που πραγματεύθηκαν εξαίρετοι ερευνητές...», και συμπληρώνει: «Για να ζήσουμε το νοητικό κλίμα του Επίκουρου... δίνω αυτούσια την έκθεση της φυσικής, όπως την κάνει ο

ίδιος στην προς *Ηρόδοτον* επιστολή... καθώς και μέρη... από τη δεύτερη, προς *Πυθοκλέα*,⁴ ταχτοποιώντας τα θέματα όπου αυτά παρουσιάζονται διασπασμένα στις επιστολές» (σ. 304).

Στο έκτο κεφάλαιο, που το ονομάζει *Θρίαμβος του Λογικού*, αναφέρεται σε διάφορα θέματα που προϋποθέτουν ορθολογικότητα, όπως το θέμα των θεών, τις δίκες αθείας κ.ά. Δεν είναι άθεος ο Επίκουρος, τονίζει ο Θεοδωρίδης, είναι αντίθετος με τις τρέχουσες στην εποχή του ιδέες περί θεότητας και περισσότερο αντίθετος με την ιδέα της «πρόνοιας των θεών» που κατεξοχήν οι Στωικοί υποστήριζαν: μιλάει για «απρονοησία» = απουσία πρόνοιας εκ μέρους των θεών, κάτι που έγινε κόκκινο πανί και πολεμήθηκε σφοδρά από χριστιανούς και μη: φυσικά ήταν από τις κύριες αιτίες που οι χριστιανοί πολέμησαν τον επικουρισμό ενώ αποδέχθηκαν τους Στωικούς που μιλούσαν για πρόνοια των θεών και είναι χαρακτηριστικό ότι πολλοί χριστιανοί πατέρες θήτησαν στο στωικισμό πριν γίνουν χριστιανοί, ενώ κανένας τους δεν υπήρξε επικούρειος. Πολεμάει και τον ανθρωπομορφισμό των θεών ο Επίκουρος: ο Θεοδωρίδης χωρίζει τους θεούς –πάντα εν ονόματι του Επικούρου– σε δημοκρατικούς και μη! Στην εικόνα που πλάθει για το θεό φανερώνεται και το πάθος του εναντίον του Μεγαλέξανδρου, ο θεός του Επικούρου είναι ακριβώς το αντίθετο του Αλέξανδρου! Σχετικά με το πρόβλημα του θανάτου, της ψυχής και τους σχετικούς φόβους διαβάζουμε: «Η αδιαφορία των θεών για τ' ανθρώπινα και το σβήσιμο της ψυχής με το θάνατο, όπως δίδασκαν οι επικούρειοι, γλίτωνε τον άνθρωπο από τέτοιους φόβους κι αγωνίες».

Επιστέγασμα και σύνοψη όλων αυτών είναι η λεγόμενη «τετραφάρμακος» του Επικούρου: «Άφοβον ο θεός, αναισθητον ο θάνατος, και το αγαθόν μεν εύκτητον, το δε δεινόν ευεκκαρτέρητον» (σ. 349): παραθέτει μεγάλα τμήματα της επιστολής *Προς Μενουκέα*, όπου συζητιούνται αυτά τα θέματα, με χαρακτηριστικό τίτλο της παραγράφου: «Ο θάνατος ουθέν προς ημάς» (ο θάνατος δεν μας αφορά / δεν έχει σχέση με μας), «γιατί όσο εμείς υπάρχουμε, ο θάνατος δεν υπάρχει, κι άμα έρθει ο θάνατος δεν υπάρχουμε εμείς», διατύπωση που κυκλοφορούσε πολύ, και με παραλλαγές ίσχυε και σε άλλες φιλοσοφικές σχολές – για τον στωικό Επίκτητο ξέρουμε ότι ο θάνατος ανήκε στα «ουκ εφ' ημίν». Ο Θεοδωρίδης τονίζει με νόημα πως μεγάλοι «Πατέρες της εκκλησίας, πρώτος και καλύτερος ο (γάλλος) Μπρυσσούέ, δανείζονται στα κηρύγματά τους επιχειρήματα παραμυθητικά του θανάτου από τον Λουκρήτιο κρύβοντας μ' επιμέλεια την προέλευσή τους».

Στο ίδιο κεφάλαιο αναφέρεται και στην ελευθερία (σ. 358 κ.ε.) και εξαρχής τονίζει πως «η λέξη Ελευθερία μιλούσε διαφορετικά στον Αρχαίο», γιατί «γύρω του ο κόσμος ήταν χωρισμένος σ' ελεύθερους και δούλους...». Είναι χαρακτηριστικό ότι σ' αυτό το κεφάλαιο αναπτύσσει και τη γνωστή επικουρική έννοια της «παρέ-

γκλισης», δηλαδή της πτώσης των ατόμων στο κενό κατά «παρέγκλιση», κάτι που διαφοροποιεί τον Επίκουρο απ' τον Δημόκριτο και που θα περίμενε κανείς να αναπτύσσεται στο προηγούμενο κεφάλαιο για τη φυσική θεωρία του Επίκουρου· το κάνει στο παρόν κεφάλαιο. Προφανώς θέλει να τονίσει τη σύνδεση ελευθερίας στην πτώση των ατόμων και ελευθερίας στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Εξηγεί πως ο Επίκουρος πιστεύει ότι η ανθρώπινη ελευθερία είναι συνέχεια της ελευθερίας που υπάρχει στη φύση, και εννοεί στον τρόπο που συγχροτούνται τα φυσικά σώματα με τη συμπλοκή των ατόμων. Του είναι αδιανόητο να σκεφτεί πως η ελευθερία είναι αποκλειστικό προνόμιο του ανθρώπου, ένα θαύμα που χαρίστηκε μόνο στον άνθρωπο· την εξηγεί λοιπόν αρχίζοντας από τα άτομα που κατά την πτώση τους στο κενό πολλές φορές «παρεκκλίνουν» ή «παρεγκλίνουν», δηλαδή «ξεφεύγουν σε ακαθόριστη ώρα κι ακαθόριστους τόπους» κι έτσι με την ανεπαίσθητη αυτή «ελευθερία», η οποία εκδηλώνεται με την «παρέγκλιση» – είναι το γνωστό *clinamen* του Λουκρήτιου, δημιουργούνται τα διάφορα και διαφορετικά φυσικά σώματα και φυσικά φαινόμενα. Κατά τον Θεοδωρίδη, ο Επίκουρος «δίδαξε πιο συνειδητά απ' όλους τους Αρχαίους» «τον ιντετερμινισμό είτε την ενδεχομενικότητα, την contingency, όπως είπαν οι νεότεροι...». Εδώ δεν μπορεί κανείς να μη θυμηθεί τον σύγχρονό μας Ilya Prigogine –πέθανε το 2003– που στις περί Χάους θεωρίες του αναφέρεται ρητά στον Επίκουρο και την «παρέγκλιση». Μάλιστα στο βιβλίο του *Το Τέλος της Βεβαιότητας* βάζει ως τίτλο του πρώτου κεφαλαίου «Το δίλημμα του Επίκουρου», τονίζοντας ότι «για τον Επίκουρο το πρόβλημα της επιστήμης, της κατανόησης της φύσης καθώς και εκείνο της μοίρας των ανθρώπων ήταν αδιαχώριστα»,⁵ ακριβώς όπως τείνουν να γίνουν και για τους σύγχρονους.

Ο Θεοδωρίδης αναφέρεται και στη διαθήκη του Επίκουρου και περιγράφει την έγνοια του για τη φιλοσοφία, τη σχολή του, τους μαθητές ή φίλους και τα παιδιά τους. Και τελειώνει με κατάλογο «ονομάτων και λέξεων», όπου επίσης αποτυπώνεται η μεγάλη ευρυμάθειά του αλλά και το «διδασκαλικό» του ήθος, γιατί ο κατάλογος αυτός είναι ένα μικρό φιλοσοφικό λεξικό που για τους ανθρώπους της δεκαετίας του '50 ήταν σπάνιο και πολύτιμο.

Ο πλήρης τίτλος του βιβλίου είναι: *Επίκουρος. Η αληθινή όψη του αρχαίου κόσμου*, εκδ. του Κήπου, Αθήνα 1954.⁶ Όπως δείχνει και ο υπότιτλος, το βιβλίο αναμοχλεύει όλη την Αρχαιότητα, κλασική και ύστερη· αποτελεί μια αναψηλάφηση της ιστορίας, του πολιτισμού και των ιδεών που κυκλοφορούσαν τότε· σκιαγραφεί προσωπικότητες, περιγράφει κοινωνίες, πολέμους, ιδεολογικά ρεύματα, κάθε είδους αντιπαλότητες, κάθε είδους συμμαχίες... Είναι δύσκολο να περιγράψει κανείς τον πλούτο και την πληρότητα των περιγραφών και των ιδεών που προσφέρει· είναι ένα πραγματικό πανόραμα του αρχαίου κόσμου. Ήδη στην εισαγωγή ο Θεο-

δωριδής μας προειδεάζει για κάτι τέτοιο: «Το βιβλίο άρχισε να γεννιέται από τη στιγμή που φανερώθηκε στη σκέψη μου η γοητευτική μορφή του Επίκουρου...» κι αμέσως μετά «πολλοί... από εκείνους που αντίκρυσαν με αγάπη τους Αρχαίους... δεν υποψιάζονται πως αυτό που αγάπησαν είναι μια όψη, όχι η καλή, η πιο γνήσια αυτουνού που λέμε Ελληνική Αρχαιότητα». Έτσι, χωρίς να το επιδιώκει ή και να το συνειδητοποιεί, δικαιολογεί τον τίτλο και τον υπότιτλο και μας δίνει το στίγμα ολόκληρου του βιβλίου: φιλοδοξεί εκτός απ' τον Επίκουρο να μας περιγράψει και την «αληθινή όψη» του αρχαίου κόσμου.

Αλλά ακριβώς εδώ εστιάζεται και η πρώτη μας αντίρρηση, ο υπότιτλος θα έπρεπε να λέει *Η άλλη όψη του αρχαίου κόσμου και όχι Η αληθινή*, γιατί βέβαια, όπως και ο ίδιος παραδέχεται, οι ελληνοιστικοί, ρωμαϊκοί, μεσαιωνικοί και μετέπειτα αιώνες, καθώς και η νεότερη γερμανική ιδεαλιστική σκέψη μας έδωσαν «μια μισηρή όψη του αρχαίου κόσμου»: ναι βέβαια μισηρή, αλλά πάντως είναι κι αυτή μια όψη, είναι μέρος της σύνολης όψης του αρχαίου κόσμου, γιατί όπως όλοι οι «κόσμοι» έτσι και ο αρχαίος είχε πολλές όψεις και χρειάζεται συνθετική δουλειά για να τον καταλάβουμε. Συνθετική δουλειά βέβαια δεν σημαίνει αποχρωματισμό ιδεολογιών και τάσεων, σημαίνει να περιγράφεις και να ερμηνεύεις τις διάφορες τάσεις μέσα στην εποχή τους και μετά να προσφέρεις συνολική εικόνα, αποδεχόμενος ή απορρίπτοντας ή ακόμη καλύτερα προτείνοντας κάτι άλλο – αν υπάρχει κάτι άλλο μετά από τόσων αιώνων κοσκίνισμα: και να αφήνεις πάντοτε ανοιχτό παράθυρο για αναθεωρήσεις, αυτή είναι η μεγάλη πρόκληση της εποχής μας.

Μια άλλη κριτική παρατήρηση είναι ότι ο Θεοδωρίδης αποσιωπά ή «ερμηνεύει κατά το δοκούν» απόψεις και θέσεις των ιδεολογικών ρευμάτων που θαυμάζει: π.χ. αποσιωπά τον διακηρυγμένο από τους εκπροσώπους της σοφιστικής σκέψης σχετικισμό,⁷ που δεν ταιριάζει με την ιδεολογία του, και εξαίρει –πολύ σωστά– τη δημοκρατική τους σκέψη: ακόμη, υπογραμμίζει το ιδανικό της «ψυχικής γαλήνης» και του «αποτραβήγματος» εκ μέρους του Επίκουρου και των Επικουρείων και δικαιολογεί το «λάθε βιώσας», που επίσης δεν συμβιβάζεται με την ιδεολογία του: παραλείπει, όμως, το γεγονός ότι η «ψυχική γαλήνη» που ο Επίκουρος ευαγγελιζόταν ήταν ιδανικό όλης της ελληνοιστικής φιλοσοφίας, της στωικής⁸ κατεξοχήν, αλλά και της κυνικής και της επικουρείας: όλες οι σχολές προσπαθούσαν να προσφέρουν γαλήνιο λιμάνι στους ταλαιπωρημένους ανθρώπους της ελληνοιστικής εποχής και της Ρωμαιοκρατίας, οι οποίοι, όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Θεοδωρίδης, είχαν χάσει λόγω των αυτοκρατοριών τον πολιτικό τους αυτοπροσδιορισμό και την πολιτική τους αυτονομία και ήταν έρμια των ισχυρών.⁹

Από τα κύρια χαρακτηριστικά του βιβλίου είναι οι «άσπρο-μαύρο» περιγραφές και ερμηνείες του, λείπουν τελείως οι αποχρώσεις: οι άνθρωποι και οι ιδέες τους είναι ή προοδευτικές ή αντιδραστικές ή καλές ή κακές, δεν υπάρχει τίποτ' άλλο:

δεν ξέρω αν αυτό είναι οπωσδήποτε αρνητικό, πάντως είναι χαρακτηριστικό και δηλωτικό της στάσης του συγγραφέα μας. Συνέχεια και συνέπεια της μονοκόμματης ιδεολογίας και ερμηνευτικής του είναι το άσβεστο μίσος του για τους ιμπεριαλιστές Μακεδόνες και Ρωμαίους και τα καταπιεστικά τους κράτη: «Ο ιμπεριαλισμός ξεγλίστρησε κι εδώ σε διχτατορίες, που η ολιγαρχία τις άρπαξε σανίδα σωτηρίας» (σ. 166). Επίσης είναι «φιλαθήναιος» και «αντιμακεδόνας», ένας Νεοέλληνας... Δημοσθένης· με κάθε ευκαιρία τονίζει τη δημοκρατικότητα της αθηναϊκής «πεντηκονταετίας», εννοώντας τη δημοκρατικότητα στο εσωτερικό και ξεχνώντας τον ιμπεριαλισμό της εξωτερικής της πολιτικής – κάτι που είναι ακόμη ένα στοιχείο ασπρόμαυρης αντιμετώπισης· με κάθε ευκαιρία τονίζει τον μακεδονικό απολυταρχισμό, π.χ. με αφορμή την κριτική του Επίκουρου στη θρησκεία, ακούμε πως το ότι «η θρησκεία είναι στενά δεμένη με την πολιτεία, φανερώνεται στην ωμή απαίτηση του Αλέξανδρου, των Διαδόχων κι αργότερα των Ρωμαίων αυτοκρατόρων να λατρεύονται σαν θεοί· σ' αυτό προηγήθηκαν οι δυνάστες της Ανατολής...» (σ. 331-333).

Άλλο «αμάρτημά» του είναι ότι γλιστράει σε «αγιολογίες» ή ταυτίζεται απόλυτα με πρόσωπα που εκτιμάει: «Το υπέροχο τέκνο της Αθήνας», ο Επίκουρος, πάντα είχε δίκιο στις αντιπαραθέσεις του, πολέμησε τον ιδεαλισμό σε όλες τις μορφές του και ήταν θύμα συκοφαντιών και διαστροφής των ιδεών του. Αλλά γλιστράει και σε αναχρονισμούς· όσο κι αν υπάρχουν αναλογίες ανάμεσα στην αρχαία και τη σύγχρονη κοινωνία, ακούγεται περίεργο να χαρακτηρίζει τον Επίκουρο «μικροαστό, σχεδόν προλετάριο» ή να χρησιμοποιεί για αρχαίες προσωπικότητες και αρχαίες ιδέες σύγχρονους χαρακτηρισμούς που πράγματι ξενίζουν ή και ενοχλούν: «οι γκεσταπίτες που τότε τους έλεγαν φυγαδοθήρες» (σ. 140), «είπε το λογάκι του κι ο καραμπινιέρος Κικέρωνας...» (σ. 244) ή «το κουκλοθέατρο των πλατωνικών ιδεών» (σ. 290). Παρ' όλες τις αντιρρήσεις που σίγουρα κανείς έχει, ο Θεοδωρίδης μ' αυτό τον τρόπο κάνει ζωντανή κι ενδιαφέρουσα για έναν σύγχρονο την αρχαία ιστορία και φιλοσοφία, της δίνει ζωή απ' τη ζωή του και πάθος απ' το πάθος του: «Ο Ξενοκράτης (διάδοχος του Πλάτωνα στην Ακαδημία) παραπονιόταν πως οι νέοι έρχονται ακατάρτιστοι στα εγκύκλια μαθήματα, το αιώνιο παράπονο των δικών μας για την ελαττωματική μόρφωση στο γυμνάσιο» (σ. 183). Δεν είναι καριερίστας καθηγητής που γράφει για να προκόψει επαγγελματικά, ο λόγος του δεν «όζει λυχνίας», όπως έλεγαν παλιά, αλλά ούτε «ακαδημαϊκής ουδετερότητας», παίρνει πάντοτε θέσεις, ακραίες κατά κανόνα αλλά πάντοτε σαφείς. Δεν αντιμετωπίζει την ιστορία της φιλοσοφίας σαν γραμματολόγος που παραθέτει παρατακτικά ιδέες και φιλοσοφήματα, ερμηνεύει τις φιλοσοφικές ιδέες του παρελθόντος μέσ' από το πρίσμα του παρόντος, φανερώνοντας μ' αυτό τον τρόπο το δικό του φιλοσοφικό και ιδεολογικό στίγμα. Τέλος, χωρίς να κάνει επίδειξη γνώσεων,

αποδεικνύεται ενημερωμένος και πολύ καλός γνώστης των συγχρόνων του τάσεων στην έρευνα, αποδεικνύεται σοφός αλλά όχι σοφολογιότατος, είναι το είδος λογίου που έχει εκλείψει προ πολλού...

Επίσης διαθέτει τη χαρακτηριστική των περισσότερων Ελλήνων φιλοσοφούντων της εποχής του γερμανομάθεια: έχει σπουδάσει σε γερμανικά πανεπιστήμια και χρησιμοποιεί κυρίως γερμανόγλωσση βιβλιογραφία, ενώ η γνώση του της γαλλικής γλώσσας πρέπει να είναι επίσης πολύ καλή, αν και λίγα γαλλικά βιβλία αναφέρονται σε όλο το βιβλίο.

Το βιβλίο για τον Επίκουρο έχει όλα τα χαρακτηριστικά της εποχής και του τόπου που γράφτηκε: το θαυμασμό για την Αρχαιότητα, την ιδεολογία της μαρξιστικής διανόησης, τη γνησιότητά της ή την εμπάθειά της – αν θέλετε, τη γλώσσα και το πάθος της: σήμερα, αποστασιοποιημένοι από τη δεκαετία του '50 και τα προβλήματά της κρίνουμε διαφορετικά, εξάλλου κάθε γενιά και κάθε ιδεολογία ξαναερμηνεύει το παρελθόν – είναι από τα συναρπαστικά της ιστορίας. Ο Θεοδώριδης εκτιμά, κρίνει ή κατακρίνει φορώντας τα γυαλιά της εποχής του και του τόπου του, τα γυαλιά ενός Νεοέλληνα μαρξιστή της δεκαετίας του πενήντα.¹⁰ Όμως, δεν είναι μόνο εκπρόσωπος συγκεκριμένης ιδεολογίας, γλωσσικού ιδιώματος και τόπου, είναι βαθύς γνώστης του αντικειμένου του, του αρχαίου κόσμου, της ιστορίας και της φιλοσοφίας του, κι αυτό είναι κάτι που κανείς δεν μπορεί να του το αρνηθεί, όσο κι αν διαφωνεί μαζί του. Επίσης είναι λάτρης της αρχαίας δημοκρατίας, του αρχαίου δήμου και του πολιτισμού που δημιουργήθηκε μέσα σ' αυτόν· δεν κουράζεται να μας θυμίζει πως η λέξη πολιτισμός έχει ρίζα τη λέξη Πόλις και η λέξη δημιουργός έχει ρίζα τη λέξη Δήμος... Θλίβεται βαθύτατα με τη διαπίστωση πως «η παλιά πόλη, το μονάκριβο ελληνικό δημιούργημα... φαινόταν χρεωκοπημένη, αφού έχασε την ανεξαρτησία της με την επικράτηση των Μακεδόνων» ή περιέπεσε σε δουλικότητα «που είχε αρχίσει να βλασταίνει κάτω από την Ακρόπολη...» (σ. 328-334): όλ' αυτά, η βαθιά γνώση και ο βαθύς πόνος για το αντικείμενό του είναι καταστατικά στοιχεία της προσωπικότητας και του έργου του και του προσδίνουν διαχρονική αξία.

Ως ιστορικός της φιλοσοφίας εξετάζει τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες γέννησης των φιλοσοφικών ιδεών, γιατί πιστεύει πως οι ιδέες δεν γεννιούνται ή μια από την άλλη σαν σε δοκιμαστικό σωλήνα – in vitro – αλλά μέσα στη ζωή – in vivo· αναφερόμενος στον Επίκουρο το δηλώνει καθαρά: «Γι' αυτό έδωσα τόση απλοχωριά στην ιστορία της εποχής και της ζωής του φιλοσόφου» (σ. 218) και εννοεί για να δείξω πώς γεννήθηκαν οι ιδέες του – κάτι που συνήθως λείπει από τις περισσότερες σημερινές προσεγγίσεις. Ένα άλλο χαρακτηριστικό του είναι ότι «πατώντας» σε λεπτομέρειες κάνει γενικεύσεις, που βέβαια δεν είναι πάντοτε δόκιμες· κι αυτό επίσης σπανίζει τώρα πια, η κρατούσα τάση είναι να παρουσιάζο-

νται ογκώδεις τόμοι με συμβολές «ειδικών» για «ειδικά θέματα» χωρίς συνολικές θεωρήσεις, γιατί αυτές είναι «αντιεπιστημονικές φλυαρίες». Κανείς δεν ισχυρίζεται πως μπορούμε να γενικεύουμε αγνοώντας ή παρερμηνεύοντας τις λεπτομέρειες, αλλά το να μένει κανείς στις λεπτομέρειες χωρίς να τις εντάσσει σε μια γενικότερη ερμηνευτική πρόταση – ή τουλάχιστον να το προσπαθεί – είναι και ανώδυνο αλλά και «άνευ νοήματος» τις περισσότερες φορές.

Αξιοπρόσεκτο είναι πως το βιβλίο δεν προαπαιτεί γνώσεις: παίρνει τον αναγνώστη από το χέρι και τον οδηγεί όχι μόνο στον αρχαίο κόσμο και στο περιεχόμενο της επικουρικής φιλοσοφίας αλλά και στους σχολιούς δρόμους της έρευνας: εξηγεί τα πάντα, τι σώθηκε από το έργο του Επίκουρου, πώς σώθηκε και από ποιους, πού είναι το Ερκουλάνο (Herculaneum) όπου βρέθηκαν πάπυροι με επικουρικά αποσπάσματα – και όλ' αυτά πολλές φορές με αφέλεια και επαναλήψεις βαρετές για κάποιους πολύξερους σημερινούς. Παρά την απλότητα και πολλές φορές την απλοϊκότητά του το βιβλίο είναι σοφό και ενημερωμένο: αναφέρει και σχολιάζει τους μεγάλους ερμηνευτές της αρχαίας φιλοσοφίας, παλιούς και συγχρόνους του.

Αξιοπρόσεκτη είναι και η γλώσσα του, ζωντανή και ρέουσα, γλαφυρή, ακραία δημοτική αλλά τόσο οικεία... χωρίς τεχνικούς όρους, προσιτή και στον πιο απλό και αδαή αναγνώστη, και η σύνταξή του, ακόμη απλούστερη. Σχετικά με τη γλώσσα ο Γιάννης Αβραμίδης στην Εισαγωγή του Διογένη Οιοανδέα παρατηρεί: «Τον αναγνώστη ίσως ξενίσει η κάπως παρωχημένη γλώσσα, κάποιες εκφράσεις και διατυπώσεις της δημοτικής του '40... Ας τις σεβαστούμε, μη ξεχνώντας ότι κάποτε στην Ελλάδα ήταν ηρωισμός το να δημοσιεύσεις επιστημονική μελέτη στη δημοτική...» (ό.π., σ. 10). Θα πρόσθετα, ας σεβαστούμε και τα κάποια υφολογικά του («αμαρτήματα»), ότι πολυλογεί και πλατειάζει: ας σεβαστούμε και τις κάποιες μονομέρειες του έργου του, μην ξεχνώντας ότι κάποτε στην Ελλάδα ήταν ηρωισμός το να δημοσιεύσεις ιδέες σαν αυτές του Θεοδωρίδη.

Με όλα τα προαναφερθέντα ο συγγραφέας μας αναδεικνύεται βαθιά και γνήσια δημοκράτης όχι μόνο στη ζωή με τους αγώνες του –de ge– αλλά και στη γραφή και στο λόγο –de dicto– με το να σέβεται τον απλό αναγνώστη του: μας λείπουν πολύ τέτοιοι άνθρωποι και τέτοια βιβλία, απλά και σοφά.

Σημειώσεις

1. Τσέλλερ-Νέστολε, *Ιστορία της ελληνικής Φιλοσοφίας*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1980, σ. XI.

2. Ανατυπώθηκε στο Διογένης Οιοανδέας. Οι πολύτιμες πέτρες της φιλοσοφίας (πρόλογος Χ. Θεοδωρίδη, εισαγωγή-μτφρ.-σχόλια Γιάννη Αβραμίδη), εκδ. Θύραθεν, 1998.

3. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων*, εκδ. Οξφόρδης 10, σ. 131-132.

4. Ο Διογένης Λαέρτιος (ό.π.) αναφέρει τρεις επιστολές: *Προς Ηρόδοτον*, *Προς Πυθοκλέα*, *Προς Μενοικέα*, στις οποίες ο Επίκουρος εκθέτει συνοπτικά και εύληπτα χάριν των παραπάνω φίλων του τις φιλοσοφικές του ιδέες: στην πρώτη τις φυσικές, στη δεύτερη τις κοσμολογικές και στην τρίτη τις ηθικές.

5. Πυα Prigogine, *Το τέλος της βεβαιότητας*, Κάτοπτρο, 1997, σ. 23 κ.ε.

6. Η επιθεώρηση *Anne Philologique* δίνει μια αναγγελία της έκδοσης στα τχ. 25 (1954) και 26 (1955).

7. Βλ. ερμηνευτικά σχόλια μου στο *Πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος κλπ.*, Φιλ. Σύλλ. Παρνασσός, 1976, ή «Οι αντικείμενοι λόγοι του Πρωταγόρα κλπ.» στο *Η Αρχαία Σοφιστική* (πρακτικά συνεδρίου), εκδ. Καρδαμίτσα, 1984.

8. Για γενική ενημέρωση βλ. Α.Α. Long, *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία*, εκδ. ΜΙΕΤ, 1987, ειδικότερα «Η έννοια της αταραξίας στον Επίκτητο κλπ.», *Πρακτικά συνεδρίου για τον Επίκτητο*, Πρέβεζα 1996.

9. «Στην Ρώμη δόθηκε ο χρησμός: έγειν' εκεί η μοιρασιά», σχολιάζει ο Ποιητής στο *Πρέσβεις απ' την Αλεξάνδρεια και στο Ηρώδη του Αττικού*:

Α του Ηρώδη του Αττικού τι δόξα είν' αυτή...

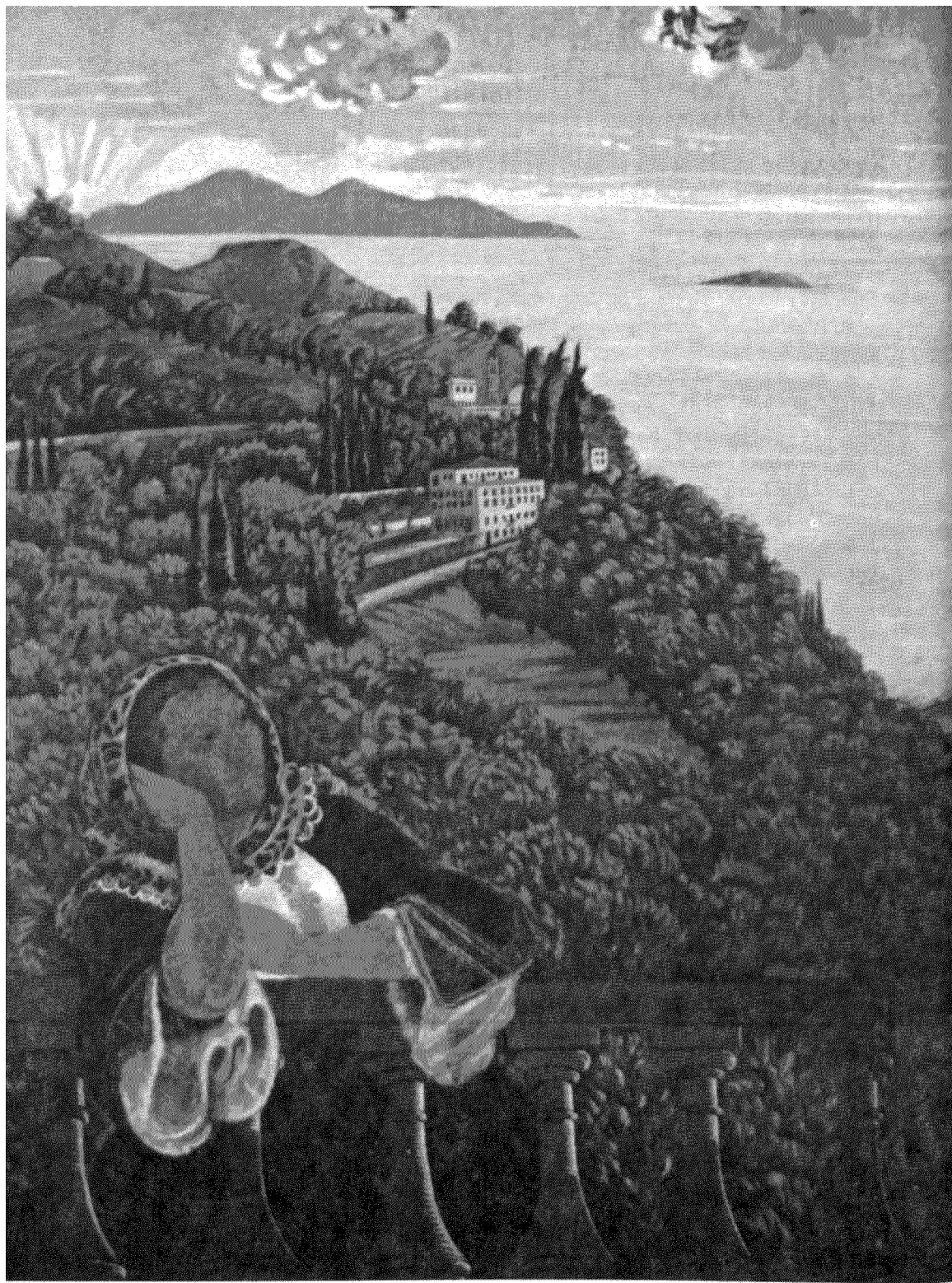
οι Έλληνες (οι Έλληνες!) να τον ακολουθούν,

μήτε να κρίνουν ή να συζητούν,

μήτε να εκλέγουν πια, ν' ακολουθούνε μόνο. (υπογράμμισή δική μου)

Κ.Π. Καβάφη, *Ποιήματα*, Ίκαρος, 1978.

10. Ο αντίθετος πόλος ιδεών της εποχής αντιπροσωπεύεται σε πανεπιστημιακό επίπεδο –ο Χ. Θεοδωρίδης ήταν καθηγητής στη Θεσσαλονίκη– από τον Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλο –καθηγητή στην Αθήνα. Είναι χαρακτηριστικό ότι την ίδια χρονιά (1941) ο πρώτος δημοσιεύει άρθρο για την «επιγραφή στα Οινόανδα» προαναγγέλλοντας το ενδιαφέρον του για τον *Επίκουρο*, ενώ ο δεύτερος πρωτοδημοσιεύει το βιβλίο του *Εισαγωγή στον Πλάτωνα* – η επιλογή του θέματος πάντα προδίδει τα ενδιαφέροντα και την ιδεολογία του γράφοντος. Θα άξιζε τον κόπο να γίνει μια «συνθετική» μελέτη για τη διαιρεμένη φιλοσοφούσα διάνοηση της εποχής του Εμφυλίου: τι τους χωρίζει και τι τους ενώνει, γιατί υπάρχουν και αρκετά κοινά ανάμεσά τους.

Α. Ρόρρος, Κύμη, μπαλκόνι του Αιγαίου, 1967